

רש"י, דמות אפיו¹

א. מ. ל י פ ש י ן

סופרים גדולים נסו לחבר ספרים, לתאר אנשי מופת „רפרזנטנטים של האנושיות“ או של עם ועם, מספר טפוסים הכוללים את כל טפוסי גדולי הרוח הגאונים של האנושיות או של העם. סופרו של עם קטן וארץ קטנה שם לו למטרה למצוא בארצו מאה גאונים שהם המיצגים את עמו. אם נרצה אנחנו לבור גדולים המיצגים אותנו, את עמנו, את היהדות, מספר גאונים מן ההיסטוריא היהודית שיגשימו את כל גדולת ישראל, את כל תפארת האומה, את כל גלויי היהדות בגאונים, בגדולים, בודאי רש"י יהיה רפרזנטנט ליהדות ברה, המגשים את המדה הכי גדולה של יהדות, של תורה בנפשו. אם נשאל מה יכולה יהדות טהורה, יהדות תלמודית טהורה, לתת, ליצור, להגשים יהא לנו רש"י למופת שאליו נורה: אישיות מזהירה זו נתנה לנו היהדות התלמודית בשעה שהיתה שלטת בישראל, בלי הגבלה ומיצרים.

המוני ישראל לא האמינו, ואף עכשיו לא יאמינו, שיש גדול בתורה שאינו גדול בחיים, שאינו גדול ביראה ובמידות. רוצחים גדולים, אנשי תחבולות גאונים, לא היו גדולים בעיני עמנו. הגאונות אינה מפלה בין הגדול ובין הרבים, אינה נותנת לו זכות להפטר מחובות, אלא אדרבא הגאונות מטילה חובות. הגאון ממילא הוא צדיק וחסיד, עמו מדקדקים כחוט השערה. וניתן לנו לתאר דמות ותבנית של אישיותו של רש"י, כי רבים הספרים שהנחילנו ותורתו כל כך נפשית, כל כך עמוקה, שקלסתר פניו מאיר אלינו, נוגה של אישיות הרמונית באין כל סתירה המאירה בענוה, בטהרת רוח, בשלוה של יושר ופשטות. יש הרגשה שלא ידע בגדולתו, שלא ידע בשפע היוצא מנפשו. היה ממורי-הוראה כרבים מחסידי אשכנז וצרפת בדורותיו, הוא והם נמנעו מלהורות ככל יכלתם, אבל יש שהוא ידע גם להורות ולהכריע כשקנא לאמת ולצדק. יראת ההוראה שלו היא אחרת מיראת הוראה של אחרים. אחד מגדולי החסידים אמר: מה מלמדנו רש"י כשהוא אומר: „לא ידעתי פירוש“. הוא

1 בשנת ת"ש ביום ז' סיון נערכה חגיגה לזכרו של רש"י בירושלים על הר הצופים באמפיתיאטרון של האוניברסיטה (ע"י מחלקת התרבות של הוועד הלאומי) ונדרשתו להרצות על רש"י ולא פרסמתי מאז את ההרצאה הזאת. בעל כרחי חזרתי בה על דברים מספרי רש"י (וורשא תרע"ב). ראיות ומראי מקומות לדברי ניתנו בספרי, עד כמה שניתן בכלל להביא ראיות לברקטריסטיקה.

מלמדנו שאדם שאינו יודע יאמר: לא ידעתי. לא רק על ענוותו של רש"י בא ללמדנו דיוק זה. רש"י מלמד ענוה לדורות ומלמד את מידת האמת, וכמה הוא מדגיש ערך השלום והאחדות, וכמה בולטת אהבת ישראל בדבריו, ואהבת ישראל של חסידי הדורות ההם, זוהי לא אהבה מופשטה לכלל, לאומה, אלא אהבת כל אחד מישראל, אהבת ישראל הקיפה אף הפגומים שבאומה, שחס עליהם. וכמה גדולה חיבתו למנהגי ישראל. עם כל אלה לא היה רחוק מן החיים. דעת החיים נשקפת מתוך דבריו. היתה לו עין רואה ומתבוננת. מתוך החיים רכש לו הרבה ידיעות באנשים ומדינות, במלאכות ומסחר בזמנו ומתוכם ידע לפרש דברים בתקופת התלמוד.

הרקע לחיי רש"י ולפעולתו היא היהדות הצרפתית של זמנו שהיא כלה מסורת, כלה תלמוד. היהדות הצרפתית היתה שייכת על חוגי המרכז הארץ-ישראלי. פעם לפני דורות קבלה תורה ישר מארץ-ישראל. עוד בימי רבותיו של רש"י באו תשובות משיבות גאונים מארץ-ישראל, דרך איטליה או ישר משם, להורות בשאלות של הלכה, ודוקא בארץ של המרכז הארץ-ישראלי, נוצר הפירוש והתוספות שהם כהמשך להוויות ולהוי של ישיבות בבל, כהמשך לתוכן ולסגנון המחשבה של התלמוד. ובארץ זו של המרכז הארץ-ישראלי קמו חסידי צרפת ואשכנז, כמה יהדות שלא עבר עליה משבר, שלא נלחמה עם תרבות אחרת, שלא נאבקה עם דעות, שהכל בה המשך, הכל המשך היסטורי. בתקופתו הרעיש שד"ל את עולמם של המשכילים, כשבא לבקר את היהדות הצרפתית והאשכנזית על פני תור הזהב של ספרד, מפני שהרים יד בגדולי ישראל, אבל הרעיון היסודי על הפרימאט של היהדות הצרפתית, היא יסוד מוסד בתולדות ישראל למספריה ולכותביה עד היום.

מתוך אותה יהדות גדל רש"י, מתוך אויר ישיבותיה שבהן נלמדה תורה בהקהל ובדבוק חברים, ושבהן נוצרו בדורות ההם יצירות בהשתלשלות ובהתפתחות ואף יצירות אנונימיות גדולות, שחיהן לכל עולמו של ישראל. מהותו של גדול וגאון כרש"י אין להסביר למשכילים אירופיים. אין גבולים, אין מקצועות בתורה, כל התורה אחת, ורש"י — כל התורה גבולו. כשתרצה להסביר למשכיל אירופי מהו רש"י — האם הוא פילולוג? האם הוא יוריסט? האם הוא תיאולוג? לא, אינו אחד מכל אלה והוא כלם ביחד. מפיו של הגרא"י קוק זצ"ל שמעתי: מאדם גדול יוצא שפע לא מפולג בעצם (כשם שהשפע בעולם האצילות אינו מפולג), השומעים מפולגים פלגים, והם יהיו את האפיקים לשפע היוצא מן הגדול. בכל קוי היצירה, בכל זרמי ההתפתחות של סביבתו ושל זמנו הוא הגדול המתווה דרך, המסולל נתיבות. בישיבות ובבתי-מדרשות של זמנו עסקו כבר כמה דורות בפירוש התלמוד. תלמידים עסקו בסידור ספרי פסקים והוראה, שגם הם עפ"י רוב לא היה להם מחבר ידוע. בסביבתו עסקו נקדנים במסורה, "בעלי פתרונות" בפירושי פסוקים ופשטי

המקראות. שליחי צבור ופיטנים חברו סליחות ופיוטים, ואפשר שבחוגי סוד עסקו יודעי-חן בסתרי-תורה, ובכל השערים האלה עבר רש"י, וכל המפתחות בידו.

בודאי שרש"י היה המפרש הכי גדול בישראל. אולם הוא היה גם גדול במלאכת הפירוש כשהיא לעצמה שאין בספרות העולם כמותו. אצל האומות הפירוש והמפרש אינם תופשים את המקום שהם תופשים אצלנו. שם הפירוש והמפרש הם שמשים בעולם הרוח. אצלנו הפירוש זוהי קביעת יחסים תדיר לספרים, למקורות הקדושים, זוהי קבלת התורה ההולכת ונמשכת בכל הדורות, וזוהי גדולתו של המפרש שהוא הגשר (ג' בפתח וש' בקמץ) הגדול מדור לדור. בישיבות נתפתח הפירוש לתלמוד בדורות רבותיו של רש"י והתלמידים עסקו ביצירת קונטרסים שקצתם נקראו על שם הישיבה ועל שם הרב ותלמידי הרב, כי היו אנונימיים בעיקר (כגון קונטרס מגנצא, קונטרס ורמזא, קונטרס תלמידו ר' פלוני, קונטרס ר' פלוני). רש"י בדורו חותם את הקונטרס. אולם קונטרסו לא כקונטרסים שלפניו, הוא הטביע את חותם אישיותו עליו, הוא חבורו האישי. מהותו של קונטרס רש"י היא שעשאתו לאותו מפרש גאון שאין כמותו. פירוש הוא מטבעו מסורת. רש"י כלל את מסורת כל הדורות בפירוש התלמוד, והוא מטבעו הן היה גדול המסורת. כל פירוש מכוון לאמת, ולא יכון בלי השאיפה לאמת. שד"ל בהקדמתו לישעיהו אמר: אין פירוש אמת בלי מדת האמת, ומדת האמת הן טבועה היתה בכל אישיות של רש"י. פירוש הוא הוראה, ורש"י היה בטח מורה לתלמידים ולדורות שאין כמוהו. בפדגוגיא כנו שתי שיטות של הוראה בשם: הוראה אנליטית והוראה סינטיטית. שני דרכי פירושים נולדו אצלנו המתאימים לשני דרכי הוראה אלה. הפירוש המרצה הספרדי והפירוש הטבעי הצרפתי. הפירוש הצרפתי שרש"י הביאו לכליל השלמות מפרש בעצם אך פרטים בסוגיא, וכלל הסוגיא סיכום תכנה עולה מאליו ברוחו של הלומד. רש"י המפרש הוא כאן רק מוליך בדרך להביא את הלומד להבנה ולסיכום. בעל "תוספות יום טוב" הוא שהכיר באותה כרקטריסטיקא מתודית של רש"י. הפירוש הטבעי הזה הוא פדגוגי בדרכו, והוא שאמרנו שרש"י היה מורה מטבעו, מוסר תורה לתלמיד. מתוך כתביו אנו רואים גם את חיבתו ויחסו לתלמידיו, שהם לו כבנים ויותר מבנים.

מתוך תנאים מיוחדים נולד פירוש רש"י: מתוך מצב היצירה בישיבה שהגיע לנקודה שבין חיות המסורת ועמידתה, נקודה שאינה חוזרת. גם עמדתו בפרשת שיטות בין דידוקציא ואינדוקציא, בין אנליזיס וסינתיזיס אי-אפשר לה שתימצא עוד הפעם. לא יחזרו התנאים עוד הפעם, פירוש רש"י — הוא הפירוש לתלמוד לדורות. רש"י נעשה יסוד לתוספות. לולא יצאה מידי רש"י אותה חתימת הפירוש ובאותה שלמות, לולא היתה אותה צורה נעלה לפירושו, לא נולדו התוספות באפין. הדורות קראו ליצירתם "תוספות", עצם

עדות למקומו של רש"י בהתפתחות. רש"י והתלמוד אחדים הם לעולם, רש"י הוא „אחיה של תורה“ לעולם.

רש"י ויצירתו הקיפו את התורה כולה. פירוש רש"י על התורה ועל כל ספרי המקרא נתקבל בכל בית ישראל כיסוד להשכלה תורנית ולכל השכלה. בעלי הלכה קבעו שיוצאים בלימוד „פרשה“ עם פירוש רש"י ידי-חובת „שנים מקרא ואחד תרגום“. הרי אנו תמהים, הרי זו עדות לחופש הדעות בישראל שפירוש רש"י לא נעשה קנוני ויחידי בישראל, והפירושים הנאמנים האחרים של הפשטנים בצרפת ושל המפרשים בספרד כשרים ומותרים ללימוד בכל ישראל. רש"י הוא המפרש לכל המון בית-ישראל ודעתו תורה שלמה. הוא רע לתינוק בחדר, והוא מלווה את האדם מישראל עד אחרית ימיו. בין הפירושים הרבים שנכתבו על פירוש רש"י יש פירושים שחברום גדולי עולם, שמפעל חייהם הוא פירושם על רש"י. קדמה לו לרש"י בצרפת פעולת מפרשים שעסקו בפירושי מקראות. הקודמים לו, מפעלם היה טבוע ברוח האגדה התלמודית. עולם המקרא נשקף להם באספקלריא של האגדה. ואותו עולם של ימי המקרא עודנו חי באויר ישיבות חכמי ישראל בימי המשנה והמדרש. וברוח זאת הוסיפו לפרש את המקרא בצרפת ובשאר ארצות. אולם בזמן סמוך לרש"י ולפניו התחיל הפשט לכבוש לו מקום בפירושי המקראות, ורש"י עמד באותו זמן בתווך, בנקודה אמצעית בין דרש ופשט, ועמדה זו של רש"י היתה מקובלת על דורות ישראל. פירוש רש"י על התורה יש בו ידיעות אנציקלו-פדיות מכל קצות התורה. הוא השומר על אדם מישראל מלהיות עם-הארץ. ידיעת חומש ורש"י זוהי מדרגת השכלה בישראל. למעלה ממנה הלמדן היודע דרך בתלמוד ולמטה ממנה — עם הארץ. רש"י כתב פירושו לבן תורה, למשכיל שבזמנו, ובדורות הבאים הן פירושו הוא שעשה את הטיפוס של המשכיל, של הלמדן. הפירושים של הפשטנים הצרפתים ורש"י בתוכם נולדו בלי התאבקות עם קראים, בלי התנגשות עם פילוסופיא יוונית וערבית. לכן מתגלית מידת התמימות שלהם בפירושיהם. תמימותו ופשטותו של רש"י נגלית דוקא בפירושו על התורה, על המקרא. כשרש"י מביא או מפרש דברי אגדה אין הוא מוציא אותה מידי פשוטה, אלא היא מאירה לו כמות שהיא.

בספרי נביאים וכתובים נוטה רש"י לפשט יותר מאשר בחומש, ששם עיקר גדולתו בהתאמה נכונה שבין דרש ופשט גם במקום מדרש הלכה וגם במקום מדרש אגדה. פירוש רש"י על „שיר השירים“ שהוא כולו רקמת אגדות, נתעלה בסגנון ובהמשך התוכן למדרגה של שירה גדולה, והוא הפירוש המקובל לילדים הלומדים את שיר השירים בחדר לפני הפסח, ולרוח כל ישראל הקוראים בה בערבי שבתות, ומברכים בשם ומלכות ² בקראם בה במגילה כתובה על

² מנהג אשכנזים פרושים בארץ ישראל.

קלף ביום פסח שחל בשבת, ובתענית של עצרת גשמים ופורעניות שבאה על ישראל³.

לדורות: רש"י הוא מפרש ולא פוסק. בתולדות ישראל נתקבל הפירוש הצרפתי של רש"י על התלמוד והתוספות על ידו בתור חותם לשלשלת גדולה של מפרשים. והמפרשים את רש"י ואת התוספות מעמיקים בו ובהם מדור לדור, ועוזרים ליצור את השכל החרیف והנפשיות של לומדי תורה. ונתקבל בתור פוסק אחרון הפוסק הספרדי ר' יוסף קארו, המוסמך בדורו, המסיים שלשלת ארוכה של פוסקים גדולים, לפוסק מקובל בכל ישראל, הוא ונושאי כליו, שעצבו את דרך החיים של כל ישראל. אולם בשעתו היה רש"י גם הפוסק הגדול לדורו בארצותיו. יש תשובות ופסקי-דין למכביר ממנו. כל גודל סגנונו ואפיו מתגלים בהם. יש גם פסקי הלכה משוקעים בפירושו, ובישיבתו עסקו התלמידים בסידור ספרי פסקים שהשקיעו בהם את תשובותיו ופסקיו. ספרי הפסקים, בישיבתו, וגם בישיבות אחרות, היו עבודה אנונימית של תלמידים. קצת מהם מסודרים יותר וקצתם נשארו בלתי מסודרים. יד תלמידים ומעתיקים היתה שולטת בהם ובכל זאת השפיעו לדורות על הפסק ועל המנהג של צרפת ואשכנז. גם פירושו של רש"י על התלמוד בעל כרחו השפיע על פסק ההלכה. דוגמא יפה הוא פרק בהלכות תפילין: רש"י בפירושו קבל וקיים את המנהג שנהג בארצו מאז ומעולם בסדר הפרשיות של תפילין ושהגיע אליהם מארץ ישראל, ונתקבל המנהג הזה, ונקראו התפילין: תפילין של רש"י. רבנו תם נכדו ראה שמנהג בבל וספרד מאז ומעולם ודעת הגאונים והרי"ף מתאימה יותר בסדר הנחת הפרשיות לפשוטם של הדברים בתלמוד בבלי, והכריע כנגד דעת זקנו. "ומכל מקום תפילין של רש"י עיקר". ורק בסביבה של חסידים ומקובלים נהגו להניח שני זוגות תפילין על יסוד שמצאו בזהר רמז לאישור דעתו של רבנו תם בתפילין.

קו בהיר בדמות אפיו של רש"י: רש"י הוא סופר, וסגנונו הוא אספקלריא לאפיו ותנאי לפעולתו. סגנונו צלול ובהיר, יפה וטבעי, פשוט ומלא חן עברי. דיוק לשונו של רש"י נתן מקום ללמוד מכל תיבה שכתבה ושלא כתבה. לומדי תורה בכל הדורות דקדקו בלשונו של רש"י. הוא אמנם המשיך את המטוה של הסגנון הרבני שנתפתח בישיבות צרפת, אבל חותמו האישי טבוע בסגנונו. הוא השפיע לדורות ואף בימינו, בשעה שהסגנון החדש נשתחרר מן המליצה והצחות של סגנון ההשכלה, קבלה הלשון השפעה עצומה דוקא מסגנון רש"י.

רש"י הוא דמות נהדרת ליהדות הצרפתית. אחד מחכמי ישראל בזמנו חפץ לברר את השאלה עד כמה השפיעה צרפת ועמה על רש"י ועל התוספות. רש"י הוא בן צרפת והוא בן פומבדיתא ונהרדעא, בן צפורי וטבריא. בישיבותיהם

3 מנהג ספרדים.

של חכמי צרפת המשיכו את הארג שארגו בימי אב"י ורבא בימי רבינא ורב אשי. היהדות הצרפתית היתה נהרדעא והיתה טבריא. לא היתה שם התאבקות עם תרבות זרה. מלחמת השכלה במובן התנגשות לא היתה, אולי היתה הגנה מפני התנקשות. לא היה שם ניגוד בין תורה ובין השכלה שמחוץ לתורה. ידיעות חכמי ישראל בצרפת וציור עולמם נבעו ממקורות של חיים ותורה. האגדה ואף פיוטים של הקליר וחבריו ו"חכמוני" של ר' שבתי דונילו קבעו את ציור העולם שלהם. החיים נתנו להם ידיעות על ארצות ועמים. סביבתם הנכרית לא עלתה עליהם במדע ובציור עולם. רק הלשון הבדילה ולא הבדילה ביניהם. שניהם דברו צרפתית, היהודים דברו צרפתית יהודית, הנזירים במנזריהם עסקו באבות הכנסיה בלשון רומית וחכמי ישראל בשיבותיהם עסקו בתורה ובתלמוד בלשון הקודש. רש"י היה מורה גדול, מידת המורה שבו נגלתה ראשית כל בפירושו ובסגנונו.

רש"י היה מורה סופר, מורה מפרש ומורה לדורות. אחד הסימנים ליצירה שתחיה לדורה ולדורות הוא: סופר וספר שכל דור יגלה בו דברים שלא גלה בו דור שלפניו, הוא שיחיה לעולם. כל לומדי תורה יגלו תמיד ברש"י מה שלא גילו בו הדורות הקודמים. כל דור יתגדר בגלוי רש"י, בפירוש רש"י בפנים חדשות. כל ימי ישראל יחיה רש"י, כל עוד ילמדו תינוקות חומש ובחורים תלמוד, וגדולים יעסקו בתורה, יחדשו חדשי-תורה בדברי רש"י מדור לדור.